

Геруля Г.В.

Львівський національний
університет імені Івана Франка
Педагогічний коледж

Літературознавча компетенція - основа літературного розвитку школярів

Залучення молодших школярів до художньої літератури як до мистецтва слова, розвиток та виховання учнів її засобами – одна із важливих і складних проблем сучасної школи. Мистецтво слова дає змогу розкривати перед учнями багаті художньо-пізнавальні можливості, навчати школярів сприймати через літературний твір навколишній світ, одержувати від читання глибоку естетичну насолоду.

Спілкування читача з письменником відбувається опосередковано – через сприйняття літературної форми, в якій автор закодував свої задуми. Щоб правильно сприйняти твір, школяр має розібратись у його зовнішній і внутрішній структурі – оволодіти до певної міри прийомами аналізу художнього твору, звичайно, адаптованого до вікових можливостей молодших школярів.

Аналіз художнього твору спрямований на те, щоб учні з'ясували послідовність розгортання у ньому картин життя, вміли визначати основні епізоди й переказувати їх; встановлювати причинно-наслідкові та часові зв'язки між запланованими подіями, характеризувати літературного героя, його вчинки, висловлювання, своє ставлення до нього. На уроці читання доцільно використати такі види аналізу літературних творів: *смісловий, структурний, емоційно-оцінний, художній, літературознавчий, стилістичний, лінгвістичний.*

Учні мають навчитися усвідомлювати ідейно-тематичне багатство твору, бачити вираження його ідеї у системі групування персонажів, в

особливостях розвитку сюжету, у позасюжетних елементах, у своєрідності мови. Аналіз літературного твору молодшим школярем має привести до його глибокого розуміння, усвідомлення ідеї та сприяти свідомому виразному читанню.

Сучасне здійснення аналізу, враховуючи літературознавчі основи викладання, має викликати емоційні реакції, не руйнуючи естетичної цілісності твору.

Отже, аналізувати зміст художнього твору — це означає розглядати і прояснювати тему та ідею, покладені в його основу. Однак при цьому необхідно бачити, яким чином ідейно-тематичний зміст втілений в образну форму автором, як саме оформлений, за допомогою яких засобів художньої форми виражений, а це в першу чергу - жанрові особливості твору, його композиційна структура, спосіб викладу, зображувальні прийоми поетичної мови.

Інші об'єкти аналізу, такі, як сюжет, персонаж, образ автора, є не лише доступними розумінню молодшого школяра і не суперечать емоційній природі сприймання художнього твору, а їх знання надає учням початкових класів значних можливостей для глибокого та усвідомленого пізнання літератури в цілому.

Такий підхід до розгляду цієї проблеми дає змогу усвідомити необхідність засвоєння літературознавчих понять, що формує певні вміння та навички аналізу літературного твору і забезпечує його повноцінне сприймання.

Тобто, підготовка кваліфікованого літературно освіченого читача, формування його ідейно-естетичних смаків передбачає оволодіння певним колом теоретико-літературних знань. Про це свідчить національна програма «Освіта» (Україна XXI ст..) та концепція безперервної літературної освіти, метою якої є залучення школярів до мистецтва читання, ознайомлення з видатними творами національної та світової літератури, формування літературознавчих та естетичних знань. Програмою 1-4-х класів передбачено

введення літературознавчої пропедевтики, практичне ознайомлення з літературознавчими поняттями. [6]

Ефективне засвоєння молодшими школярами початкових елементів літературознавства та аналіз літературного твору ґрунтується на особливостях сприймання молодшими школярами літератури, яке варто усвідомлювати як трирівневий процес.

Перший рівень - сюжетно-логічний (фабульний). На цьому рівні сприймання під час переказу учні користуються в основному дієсловами. Знання теми, сюжету, є надзвичайно важливими для розуміння твору, тому пропонується засвоєння учнями понять *тема, головна думка, сюжет, дійова особа*.

За першим рівнем читацького сприймання йде **другий**, складніший - **смисловий (порівняльний)**, пов'язаний з умінням читача ототожнювати себе з персонажем, порівнювати його долю з власною. Переповідаючи зміст книжки, учень передає не тільки дію (пішов, зробив, став), а й стан героя (любить, хвилюється, турбується).

У початковій школі аналіз образних засобів мови здійснюється лише в тому обсязі, у якому він допомагає дітям відчутти цілісність художнього образу, зрозуміти зміст художнього твору.

І, нарешті, **третій**, найскладніший рівень читацького сприймання - **художній**, або **поетичний**, можливий за наявності образно-просторового мислення читача. Він полягає в умінні знаходити і встановлювати асоціативні зв'язки між самим життям і твором мистецтва, авторським і читацьким світоглядом. Третій рівень сприймання твору передбачає засвоєння понять та уявлень про *автора, художній образ, ідею* твору. Ці знання є необхідними для осмислення ідейного задуму твору, визначення власної позиції школяра щодо зображуваного. Пропедевтична робота літературознавчого спрямування свідчить, що ефективність сприймання твору значно зростає, коли літературні знання подаються в процесі засвоєння ідейно-тематичного змісту художніх творів, під час їх аналізу.

Ефективним засобом формування літературознавчої компетенції виступають літературні ігри, які значно полегшують засвоєння та усвідомлення літературознавчих понять.

Наводимо приклади літературних ігор для формування різноманітних літературознавчих понять.

Приклади літературних ігор для формування понять «тема», «сюжет», «композиція», «ідея»:

Що спочатку — що в кінці

Дидактична мета: розвивати пам'ять, уміння аналізувати; вчити запам'ятовувати послідовність подій у творі (сюжет).

Зміст. Учитель читає уривок твору з певною подією, а діти називають, які події передували прочитаному, що було після цього.

Виграє команда або учень, що точніше назве порядок подій.

Наприклад: «Недовго йшли, коли дивляться — сидить при дорозі кіт, і такий сумний, наче три дні не їв нічого.

- Ось і кіт-воркіт! — гукнув осел. — Гей, старий воркоте, що з тобою сталося, чого насупився, наче середа на п'ятницю?»

(Німецька казка «Бременські музики».)

Учитель. Що було перед цією подією?

Що сталося пізніше?

З циферблатом я дружу — зразу відповідь скажу

Дидактична мета: вчити орієнтуватися у сюжеті; розвивати увагу; закріплювати знання про жанрові особливості казки (магічна символіка).

Зміст. В учасників гри моделі циферблатів з годинниковою стрілкою. Учитель ставить дітям запитання за змістом прочитаних творів. Запитання мають бути такими, що вимагають відповіді одним числом. Діти наводять стрілку циферблата на відповідне число. Наприклад, за казкою «Кирило Кожум'яка»:

— Скільки було дочок у Київського князя?

— Скільки вмів виробляти кожухів Кирило Кожум'яка?

- Скільки попросив бочок смоли Кирило Кожум'яка?
- Скільки він попросив возів конопель?
- Якою була вага булави?

Що було перед тим? Що сталося після того?

Дидактична мета: формувати уявлення про композицію; розвивати творчу уяву; формувати навички писемного мовлення.

Зміст. Діти мають придумати та записати, що могло трапитися з героями після закінчення твору, скласти кінцівку або придумати, які події могли передувати подіям, викладеним у творі.

Наприклад: І.Франко «Лисичка і Журавель» - написати свій твір про те, як Журавель помстився Лисичці за обман.

Пригадай заголовок

Дидактична мета: формувати вміння визначати за заголовком ідею чи тему твору; розширювати коло читання.

Зміст. Учитель пропонує назвати твори художньої літератури, у назвах яких є розділові знаки.

Наприклад:

- кома («Послухайте, люди...» Володимир Лучук);
- три крапки («Білі гуси летять над луками...» Олександр Олесь);
- двокрапка («І досі сниться: під горою...» Т.Шевченко);
- дефіс («Іжачок-рип'ячок» Віра Артамонова);
- знак питання («Як же все це було без мене?» Василь Сухомлинський);
- знак оклику («Любіть книгу!» Остап Вишня).

Завдання після гри.

Учень має сказати, що розкриває заголовок: про що розповідає автор своїм твором (ідею).

Приклади літературних ігор для формування понять «персонаж твору» («герой»), «мова художнього твору»

Впізнай героя

Дидактична мета: вчити дітей зосереджувати увагу на характеристиці героя в тексті.

Зміст. Учитель пропонує учням уривки з казок, де подані характеристики героїв. Учні мають упізнати героя.

Виграє той, хто швидше скаже або напише ім'я персонажа.

Наприклад: казка «Летючий корабель».

1. А він, знай, на печі у просі сидить, у чорній сорочці. Як дадуть, то їсть, а ні, то він і голодує. (*Третій син, дурень.*)
2. Припав чоловік до землі та й слухає. (*Слухайло.*)
3. Іде чоловік шляхом: одна нога за вухо прив'язана, а на одній скаче. (*Скороход.*)
4. Стоїть на дорозі стрілець і націлюється з лука, а ніде не видно ні птиці, нічого. (*Стрілець.*)
5. Іде чоловік і несе на спині повен мішок хліба. (*Об'їдайло.*)
6. Ходить чоловік коло озера, мов когось шукає, води йому в озері на один ковток не стане. (*Обпивайло.*)

Завдання після гри.

Доповнити характеристику своїми міркуваннями, спостереженнями.

Словесне малювання

Дидактична мета: вчити учнів звертати увагу на зовнішність літературних героїв; формувати вміння користуватися образними засобами мови.

Зміст. Учитель починає гру словами:

Намалюю я портрет,

Тільки чий — це секрет.

Відгадайте, вас прошу я,

Чий же я портрет, малюю.

Описує літературний портрет героя, ім'я якого мають відгадати учні.

Наприклад: «...ця хустинка різко відтіняла чорні брови дівчинки, її засмагле обличчя й світлі очі. Такі світлі та зелені, що в темряві вони, мабуть,

блищать, як світлячки. Її кругле ніжне підборіддя схоже було на яблуко, а припечений сонцем кирпатенький ніс скидався на жовту лісову грушу».

(О. Донченко «Лісовою стежкою».)

Відгадай, хто я?

Дидактична мета: вчити зосереджувати увагу під час читання творів на характеристиці літературних героїв.

Зміст. Після ознайомлення з українськими народними казками вчитель пропонує учням відгадати за поданими короткими характеристиками героїв казок.

Сильний, добрий — Котигорошко. («Котигорошко».)

Сильна, зла — Змія. («Івасик-Телесик».)

Приваблива, лукава — Лисичка. («Колобок».)

Слабкий, хоробрий — Рак. («Коза-дереза».)

Розумний, обережний — Котик. («Котик і Півник».)

Приклади літературних ігор для формування понять «образ автора», «жанр»

Вгадай настрої автора

Дидактична мета: вчити відчувати ліричний настрої автора, розуміти поетичний задум.

Зміст. Учитель читає вірш, пропонує учням продемонструвати його настрої кольоровими сигналами, мімікою, словом.

Крім того, діти визначають чи збігається настрої автора з їхнім? Від чого виникає їхній настрої? З чим він пов'язаний?

Правда-небилиця

Дидактична мета: зосереджувати увагу на жанрових особливостях творів, розвивати вміння відрізняти у літературних творах вигадані (фантастичні) події від реальних.

Зміст. Після прочитання твору учні якнайшвидше відшуковують у тексті реальну подію і підкреслюють рядки, в яких про неї йдеться. Після цього вигадують фантастичну подію, протилежну тій, про яку йдеться у творі.

Завдання після гри: у творах яких жанрів можна прочитати про фантастичні події? (Казка, байка, легенда.)

Секрети вірша

Дидактична мета: вчити розуміти особливості вірша як жанру; розвивати здібності до віршування.

Зміст. Учні складають вірш за даними римами. Вірш може бути серйозним або жартівливим.

Наприклад:

_____ ліс
_____ сонце
_____ віз
_____ віконце

1-й варіант — вірші складаються на уроці експромтом. Визначається кращий.

2-й варіант — учасникам гри дається додатковий час. Кожен обмірковує і вдосконалює свій вірш.

Перевір себе

Дидактична мета: збагачувати читацький досвід учнів; вчити запам'ятовувати прізвища дитячих письменників.

Зміст.

1-й варіант - серед письменників учні мають назвати лише тих, хто пише на одну й ту саму тему.

2-й варіант - учитель називає прізвище письменника, а учні — тему, що є основною в його творчості.

3-й варіант - учитель називає тему, а учні — прізвища письменників, які пишуть на цю тему.

Примітка: гру можна проводити наприкінці кожного уроку позакласного читання.

Наприклад:

- тема «Про минуле України»: Катря Гриневичева, В.Чайченко, А. Лотоцький, В.Грінченко, О.Іваненко, Т.Шевченко, М.Грушевський, Олександр Олесь та ін.;
- тема «Любов до Батьківщини, до рідної мови»: О.Шідуха, В.Скуратівський, Л.Костенко, В.Симоненко, Леся Українка, Ю.Шкрумеляк, В.Сосюра, П.Перебийніс та ін.;
- тема «Життя дітей, шкільні справи»: Григорій Тютюнник, К.Пасічна, І.Січовик, В.Сухомлинський, Я.Стельмах, Л.Компанієць, О.Іваненко, В.Нестайко, Л.Письменна, В.Близнаць та ін.;
- тема «Про природу»: Уляна Кравченко, Т. Шевченко, В.Самійленко, Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Леся Українка, Олександр Олесь та ін.

Крім запропонованих ігор можна використати наступні орієнтовні завдання для формування літературознавчої компетенції:

1. Прочитай уривок, до якого можна дібрати прислів'я.
2. Прочитай прислів'я. Вибери серед них те, яке найкраще розкриває основну думку прочитаного.
3. Порівняй головну думку твору зі змістом прислів'їв, приказок, які їй відповідають.
4. Згадай твори, у яких описано подібну ситуацію. Знайди спільне й відмінне. Зроби узагальнений висновок.
5. Поділи твір на частини, склади план.
6. Прочитай за готовим планом, поділи твір на частини.
7. Знайди речення чи уривок, які виражають головну думку оповідання.
8. Прочитай назву оповідання. Порівняй її з головною думкою твору.
9. Робота із заголовком: а) добери інший заголовок; б) вибери заголовок із запропонованих прислів'їв (інших заголовків); в) поясни заголовок тексту.
10. Знайди слова з найбільшим смисловим навантаженням в окремих уривках та в цілому тексті.
11. Вияви зв'язок між головною думкою і темою твору.

12. Знайди в тексті епітети, порівняння, метафори (без уживання термінів). Поясни їх використання.
13. Знайди в тексті слова, вжиті в переносному значенні. Поясни необхідність використання даного слова в прочитаному уривку.
14. Заміни подані вислови словами тексту.
15. Добери слова, близькі за значенням до поданих. Чому саме таке слово використав автор?
16. Прочитай слова, за допомогою яких автор показує своє ставлення до зображуваного.
17. Поясни доцільність використання образного слова, вислову в словесній картині.
18. Порівняй образні вислови, використані на початку і в кінці твору, які описують одне й те саме явище (предмет, істоту).
19. Знайди слово, яке найчастіше повторюється у творі. Для чого його використав автор?
20. Визнач настрій вірша. Поміркуй, який настрій був у автора. Доведи це поетичними рядками.
21. Які слова передають любов до людей (інші почуття)?
22. Порівняй опис природи в оповіданні й у вірші. Сформулюй висновок.
23. Склади характеристику дійової особи за допомогою опорних елів і без них, на основі аналогічної характеристики.
24. Склади порівняльні характеристики дійових осіб. Розташуй імена дійових осіб у тому порядку, в якому вони з'являються у творі.
25. Знайди і прочитай речення, які передають хвилювання, тривожність, радість, злість тощо.

Для перевірки сформованості літературознавчої компетенції можна запропонувати завдання такого типу:

1. Вибери жанри, що належать до усної народної творчості.
 1. Загадки.
 2. Прислів'я.
 3. Вірші.
 4. Байки.
 5. Народні казки.

3. Дразнилки.

6. Вірші.

Назви жанрові особливості (секрети) байки.

2. Вибери правильну відповідь і впиши відповідну букву.

• Притча — це:

- а) влучний народний вислів з повчальним змістом;
- б) алегоричне оповідання з повчальним змістом;
- в) драматичний твір, призначений для постановки на сцені.

• Легенда відрізняється від оповідання:

- а) дійовими особами;
- б) змістом;
- в) елементами фантастики.

• Стаття — це:

- а) народне оповідання про якісь події чи життя людей з елементами фантастики;
- б) розповідь з повчальним змістом;
- в) невеликий розповідний твір на дуже важливі теми з життя народу, країни.

• Казка – це:

- а) невеликий прозовий художній твір про одну чи кілька подій, що мають важливу роль у житті дійової особи;
- б) дуже стислий твір про одну якусь незвичайну подію з незвичайним кінцем;
- в) розповідний твір про вигадані події з елементами фантастичного.

3. Склади словничок літературних термінів (з трьох слів).

4. Визнач настрій, назви (підкресли) художні засоби вірша В.Ткаченка «Квітень». Зроби партитуру виразного читання.

5. Визнач тему та ідею оповідання (на розсуд учителя). Склади план та перекажи за ним.

Таким чином, завданням кожного вчителя є формування в учнів літературознавчої компетенції – основи літературного розвитку молодших школярів, використовуючи при цьому різноманітні засоби для кращого сприймання та розуміння літературних понять.

Література

- 1.Іванова Л. І. Ігрова діяльність молодших школярів як засіб формування літературних понять на уроці читання // Українська мова і література в школі. – 2003. - №4. – С. 31-34.
- 2.Іванова Л.І. Літературознавча пропедевтика в початковій школі // Початкова освіта. – 2006. - №8. – С. 3. – Методичний poradnik. Вип.2.
3. Мовчун А. Запрошуємо у світ літературних термінів // Початкова школа. – 2004. - № 10. – С. 55-58.
- 4.Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – М.: Педагогіка, 1976. – 224 с.
5. Первова Г.М. Литературоведческая пропедевтика в I-IV классах // Начальная школа. – 2005. - №3. – С. 10-16.
6. Програма середньої загальноосвітньої школи 1-4 класи. – К.: Початкова школа, 2002. – 256 с.
7. Савченко О.Я. Методика читання у початкових классах.- К.: Освіта, 2007.– 250 с.